

JOHANNA ILMAKUNNAS

Säädynmukaisen ylellisyyden maailma

Aristokratia ja kuluttaminen Ruotsissa 1700-luvulla

Ylelliset esineet, puvut ja residenssit kuuluivat aristokratian säädynmukaiseen elämäntapaan ja kuluttamiseen 1700-luvulla. Ruotsin aristokratia oli valmis käyttämään huomattavia taloudellisia voimavaroja ylellisen elämän kustannuksiin. Aristokratia halusi elämäntavallaan tietoisesti osoittaa ja vahvistaa asemaansa maan johtavana eliittinä.

■ Kuluttamisesta ja materiaalisesta kulttuurista 1700-luvulla on kirjoitettu runsaasti viimeisen parinkymmenen vuoden aikana.¹ Tutkijat ovat tarkastelleet kuluttamista mitä erilaisimmista näkökulmista: on tutkittu muun muassa asumisen, pukeutumisen sekä ruoan ja juoman kuluttamisen historiaa.² Näiltä alueilta on siirrytty 1700-luvulla kes-

1. Paradigmanmuutoksen keskeisenä teoksena pidetään Neil McKendrickin, John Brewerin ja J. H. Plumbin (1983) kirjaa *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England*, London: Hutchinson; erinomaisen kuvan erilaisista kuluttamista uudella ajalla käsittelevistä aiheista saa antologiasarjasta John Brewer & Roy Porter (toim.) (1993) *Consumption and the World of Goods*, London and New York: Routledge, Ann Bermingham & John Brewer (toim.) (1995) *The Consumption of Culture 1600–1800. Image, Object, Text*, London and New York: Routledge ja John Brewer & Susan Staves (toim.) (1995) *Early Modern Conceptions of Property*, London and New York: Routledge; ks. myös Christer Ahlberger (1996) *Konsumtionsrevolutionen. Om det moderna konsumtionssambällets framväxt 1750–1900*, Västervensk kultur och sambältsutveckling rapport nr 5, Göteborgs universitet: Humanistiska fakulteten; Keskeinen silmiinpistävän ja ylenpalttisen kulutuksen teoretisointi on Thorstein Veblenin (1899) *The Theory of Leisure Class*, joka on vaikuttanut kaikkeen länsimaisen kuluttamisen tutkimiseen; Uudemmasta tutkimuksesta ks. esim. Roberta Sassatelli (2007) *Consumer Culture. History, Theory and Politics*, Los Angeles & London: Sage Publications ja Jan de Vries (2008) *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press.

2. Esim. Lars Magnusson & Johan Söderberg (toim.) (1997) *Kultur och konsumtion i Norden 1750–1950*,

keisen ylellisyysproblematiikan ja kuluttamisen välisen suhteen tarkasteluun, kulttuurin kuluttamiseen sekä eri sosiaalisten ryhmien kulutustapoihin ja niille annettujen merkitysten tarkasteluun.³ Erityisesti anglo-amerikkalaiset tutkijat ovat keskittyneet nousevan keskiluokan kuluttamiseen.⁴ Ranskassa puolestaan aatelin kuluttaminen on ollut kiinnostuksen kohteena jo pitkään.⁵

Aristokratia ja kuluttaminen 1700-luvulla

Tarkastelen tässä artikkelissa kreivillisen von Fersen -suvun kautta Ruotsin aristokratian kuluttamista ja erityisesti sitä ylellisyyden maailmaa, joka aatelia ympäröi 1700-luvulla. Millaisia ylellisyysesineitä ja millaista ylellisyyttä aristokratia hankki itselleen ja halusi elämässään olevan? Kuluttamista ja tavaroiden omistamista on tutkittu paljon perukirjojen tai vastaavien inventaarien avulla. Myös kirjeet, päiväkirjat tai muistelmat on käytetty lähderyhmä. Fersen-suvun arkistoista löytyy useiden vuosikymmenien ajalta kreivien henkilökohtaista tiliaineistoa,

Historiallinen arkisto 110:2, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura; Annik Paldailhé-Galabrun (1988) *La naissance de l'intime. 3 000 foyers parisiens XVIIe–XVIIIe siècles*, Paris: Presses Universitaires de France; Riitta Pylkkänen (1982) *Säätyläisnaisten pukeutuminen Suomessa 1700-luvulla. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja* 84, Helsinki; Riitta Pylkkänen (1984) *Kaksi pukuhistoriallista tutkielmaa. I. Miehen muotipuku Suomessa 1700-luvulla, Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja* 85, Helsinki; Daniel Roche (1989) *La culture des apparences. Une histoire du vêtement XVIIe–XVIIIe siècle*, Paris: Fayard; Daniel Roche (1997) *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation XVIIe–XIXe siècle*, Paris: Fayard; Rafaella Sarti (2002) *Europe at Home. Family and Material Culture 1500–1800*, New Haven and London: Yale University Press.

3. Esim. Maxine Berg (2005) *Luxury and Pleasure in eighteenth-century Britain*, Oxford: Oxford University Press; T.C.W. Blanning (2002) *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe, 1660–1789*, Oxford and New York: Oxford University Press; John Brewer (1997) *The Pleasures of the Imagination. English Culture in the Eighteenth Century*, Chicago: University of Chicago Press; Michael North (2003) *Genuss und Glück des Lebens. Kulturkonsum im Zeitalter der Aufklärung*, Köln: Böhlau; Philippe Perrot (1995) *Le luxe. Une richesse entre faste et confort XVIIIe–XIXe siècle*, Paris: Seuil.

4. Esim. Leonore Davidoff & Catherine Hall (2002) *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780–1850*, London and New York: Routledge; Amanda Vickery (1998) *The Gentleman's*

joka antaa hyvän kuvan hankituista tavaroista tai palveluista.

Taustaltaan Fersenit olivat saksalais-balttilaista aatelissukua, joka aateloitiin Ruotsissa 1674.⁶ Edullisten avioliittojen ja arvokaiden ystävyysuhteiden avulla suku nousi 1700-luvulla Ruotsin valtaeliittiin. Veljekset Carl von Fersen (1716–86) ja Axel von Fersen (1719–94) edustavat erilaisia aatelmiehen tyyppejä: Carl von Fersen oli hovimies, Axel von Fersen puolestaan oli upseeri ja yksi aikakauden vaikutusvaltaisimmista hattupoliitikoista. Ruotsin aristokratia kuului samaan kosmopoliittisen aateliskulttuurin mentaaliseen piiriin ja hoviyhteiskuntaan kuin muidenkin Euroopan maiden aateliset.⁷ Kulutustottumukset vaihtelivat usein myös ihmisten elämänsyklin mukaan. Nuori aatelmies tai -nainen kulutti eri tavalla kuin naimisissa oleva viiden lapsen isä tai iäkäs leskikreivitär.

Kiinnitän erityistä huomiota vaatteisiin ja pukeutumiseen sekä rakentamiseen ja asumiseen, joita säätelivät säädynmukaisuuden vaatimukset sekä monet ylellisyyslait tai -asetukset, joita kaikissa Euroopan maissa säädettiin uudella ajalla. Ylellisyyslait olivat oleellinen osa monen maan talouspolitiikkaa samalla kun ne ylläpitivät sääty-

Daughter. Women's lives in Georgian England, New Haven and London: Yale University Press; Irlannin aristokratian kuluttaminen keskittyvä Toby Barnard (2004) *Making the Grand Figure. Lives and Possessions in Ireland, 1641–1770*, New Haven and London: Yale University Press ja linnojen rakentamista rahankäytön ja kuluttamisen näkökulmasta tarkasteleva Richard Wilson & Alan Macley (2007) *The Building of the English Country House 1660–1880. Creating Paradise*, London and New York: Hambledon Continuum sekä naisten merkitystä kuluttajina käsittelevä Marcia Poinon (1997) *Strategies for Showing. Women, Possession, and Representation in English Visual Culture 1665–1800*, Oxford: Oxford University Press kuuluvat poikkeuksiin aristokratiaa alempien sosiaalisten ryhmien kuluttamiseen painottuvassa tutkimustraditiossa.

5. Esim. Natacha Coquery (1998) *L'Hôtel aristocratique. Le marché du luxe à Paris au XVIIIe siècle*, Paris: Publications de la Sorbonne; Michel Figeac (2001) *La douceur des Lumières. Noblesse et art de vivre en Guyenne au XVIIIe siècle*, Mollat; Mathieu Marraud (2000) *La noblesse de Paris au XVIIIe siècle*, Paris: Seuil.

6. Gustaf Elgenstierna (1998) *Den introducerade svenska adelns ättartavlor II*, Stockholm: Sveriges släktforskarförbundet, 681, 685.

7. Ruotsin aatelista osana Euroopan aateliskulttuuria ks. Jessica Parland-von Essen (2005) *Behagets betydelse*

rajoja ja puolustivat aatelin oikeutta käyttää ylellisyystavaroita.⁸ Ruotsissa annettiin 1700-luvulla 58 erilaista ylellisyysasetusta, joilla pyrittiin säätelemään pukeutumista, sisustamista ja ylellisyshyödykkeiden kuluttamista kaikissa säädyissä.⁹ Aristokraattinen ylellisyyskulutus konkretisoitui pukeutumisen ja rakentamisen lisäksi pöytä- ja toilettihopeissa, koruissa, vaakunaposliinissa ja aatelisvaakunoin koristetuissa vaunuissa sekä seremoniaalisissa hautajaisissa.

Vaatteet ja pukeutuminen

Hovijahtimestari kreivi Carl von Fersen avioitui helmikuussa 1748 hovineiti vapaaherratar Charlotta Sparren kanssa. Fersen teetti itselleen häihin uuden puvun, jota varten hän osti 19 kyynärää punaista samettia ja 19 kyynärää hienolaatuista karmosiininpunaista samettia. Kankaat maksoivat 880 kuparitaaleria, mikä muodosti huomattavan osan Fersenin äidiltään omiin menoihinsa saamasta 9 000 kuparitaalerin vuosittaisesta määrärahasta. Tämä määräraha, jolla olisi voinut ostaa pari kolme säteritilaa, ei yleensä riittänyt kreivin henkilökohtaisiin menoihin, ja kreivin äiti maksoi sen yli menevät laskut omista varoistaan.¹⁰

Pukeutuminen oli varhaismodernilla ajalla yksi tärkeimmistä sosiaalisen erottautumisen keinoista. Todellinen aatelmies pukeutui aatelmiehen tavoin näyttääkseen sekä vertaisilleen että muille asemansa. Hovissa, oopperassa, teatterissa tai tanssiaisissa sekä häissä ja muissa juhlatilaisuuksissa statuksen esiin tuominen oli ensiarvoisen

ser. Döttrarnas edukation i det sena 1700-talets adelskultur, Hedemora & Möklinta: Gidlunds förlag ja Charlotta Wolff (2005) *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* 676, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis.

8. Alan Hunt (1996) *Governance of Consuming Passions. A History of Sumptuary Law*, London: MacMillan Press.

9. Bo Peterson (1984) ”Yppighets Nytt och Torftighets Fägnad.” Pamflettdebatten om 1766 överflödsförordning’, *Historisk Tidskrift* 103, 3–46.

10. Hof Cassa Räkning hällen hos Grefwinnan högwälborna Fru Eleonora Wachtmeister ifrån den 1 October 1747 till samma tid 1748. Kuitti 279. Hans von Fersens arkiv vol. 75. Stafsundsarkivet, Sveriges Riksarkiv (SRA).

tärkeää. Toisaalta aristokratia pukeutui myös tilanteen vaatimalla tavalla. Arkena aatelisnaisenkin asuna oli usein yksinkertainen nuttupuku, vaikka se saatettiin ommella ylellisestä, kalliista ja halutusta itäintialaisesta painetusta karttuunikankaasta. Aatelmies puolestaan pukeutui yksinkertaiseen villakankaiseen pukuun ja saappaisiin metsästäessään tai matkustaessaan. Hovin piirissä pukuloistoon kiinnitettiin erityistä huomiota. Muodikkaassa ja ylellisessä, talvihäihin sopineessa karmosiininpunaisessa samettipuvussa Carl von Fersen edusti hienostuneen hovimiehen ideaalia.

Carl von Fersenin mieltymys laadukkaisiin kankaisiin, muodikkaisiin pukuihin, kenkiin ja peruukkeihin sekä kaikkinaisiin jokapäiväisen elämän mukavuuksiin näkyi hänen tileissään ja säilyneissä kuiteissa. Kreivi käytti eniten rahaa vaatteisiin, kenkiin ja asusteisiin.¹¹ Laskut tulivat harvoin heti tavarantoimituksen ja toimittamisen jälkeen, ja kreivi eli pitkälle luoton varassa. Aatelin sekä kauppiaiden ja käsityöläisten välisessä asiakassuhteessa molemmille oli etua siitä, että aatelin ei heti tarvinnut maksaa tilaamia tuotteita. Aatelin taloudenpito perustui siihen, että laskuja maksettiin joustavasti, silloin kun oli rahaa sekä sen mukaan mitä pidettiin kiireellisimpänä.¹²

Miehen puku oli 1700-luvulla hyvin samantapainen kantajansa säädystä tai sosiaalisesta ja taloudellisesta asemasta riippumatta. Siihen kuului kaikkialla Euroopassa koko vuosisadan ajan vain pieniä muutoksia kokeneet polvipituinen takki, lähes yhtä pitkä hihallinen liivi ja polvihousut.¹³ Se, mikä erotti miehet toisistaan, oli puvun kangas ja yksityiskohdat, kuten kirjaillut koristelut tai hopeanapit sekä asusteet, joilla oli merkittävä osa säädynmukaisessa pukeutumisessa ja sosiaalisessa erottautumisessa. Ylelliset silkki- ja samettikankaat sekä erilaiset nauhat, nyörit ja napit maksoivat usein moninkertaisesti sen, mitä puvun teettäminen räätälimestarilla.

Naisten käyttämien pukujen kirjo oli laajempi, mutta sitäkin hallitsi pääasiassa ranskalainen muoti.¹⁴ Axel von Fersenin puolison kreivitär Hedvig Catharina De la Gardien arkistossa säilyneistä kuiteista piirtyvät

esiin aatelisnaisen maailma ja elämäntapa. Kaikkein eniten kuitteja ja laskuja on räätäleiltä ja kangaskauppiailta, suutarin laskuja on vähemmän. Kankaiden, taftin, silkin, satiinin, sarssin, palttinan ja erilaisten puuvillaharsojen lisäksi kreivitär osti paljon myös ompelutarvikkeita, lankoja, nauhoja, pitsiä ja sulkia, joilla koristettiin pukuja.¹⁵ Juhla- ja hovipuvut sekä paremmat arkipuvut teetettiin räätälimillä, mutta vaatteita tehtiin myös kotona. Osan vaatteista ompelivat kamari-neidot ja palvelustytöt, osan kreivitär itse. Aatelisnaiset tekivät erityisesti erilaisia vaativia kirjontatöitä ja liinavaatteita.¹⁶ Puvut olivat kalliita, ja hovissa sekä seuraelämässä niitä tarvittiin useita. Muiden säätyläisten tapaan myös aristokraatit muodistivat tai käännättivät räätälimillä käytettyjä pukujaan, sillä kankaat olivat niin arvokkaita, että ne haluttiin hyödyntää, vaikka muoti olisi muuttunut tai joku kohta puvusta kulunut käytössä.¹⁷

Ranska, ja erityisesti Pariisi, oli 1700-luvulla muodin, luksuksen ja ylellisyyskaupan keskus.¹⁸ Sieltä myös Ruotsin aristokratia

11. Special Extract öfwer utgifterna ifrån den 1 October 1760, till samma tid 1761. Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 4; Förteckning på utbetalte Medel för Öfwer Hof Jägmästarens och Riddarens Högwälborne Herr Grefwe Carl Reinhold von Fersens Räkning ifrån den 1. October 1760, till Samma tid 1761. Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 4. Stafsundsarkivet, SRA.

12. Coquery (1998) 162–178; Johanna Ilmakunnas (2004a) Aristokraattinen elämäntapa ja sen rahoitus 1700-luvun Ruotsissa. Carl ja Axel von Fersenin tulot, varallisuus ja kulustottumukset, lisensiaatintutkimus, Helsingin yliopiston historian laitos, 122–129.

13. Pylkkänen (1984) 11–56; Ribeiro (2002) 16–32.

14. Pylkkänen (1982); Ribeiro (2002) 33.

15. Betalda räkningar och kvitton. Hedvig Catharina von Fersens född De la Gardie arkiv. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 35. Stafsundsarkivet, SRA.

16. Aateli- ja säätyläisnaisten käsitöistä ja vaatteiden ompelemisestä ks. Pylkkänen (1982) 79–82, Ribeiro (2002) 73, 75.

17. Ks. esim. kuitti 31.1.1767. Betalda räkningar och kvitton. Hedvig Catharina von Fersens född De la Gardie arkiv. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 35. Stafsundsarkivet, SRA.

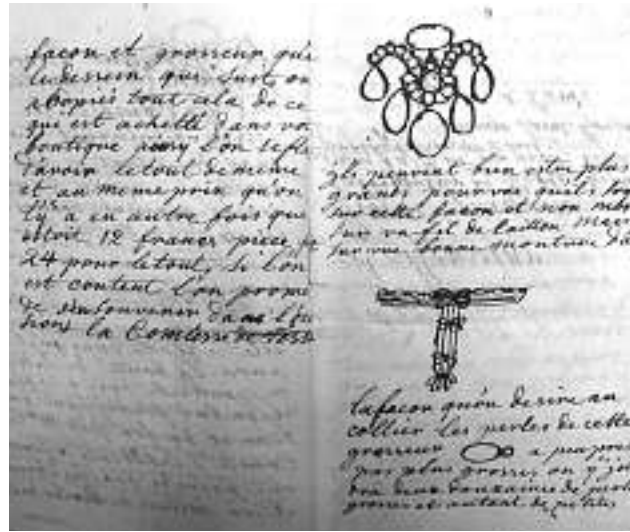
18. Coquery (1998); Laurence Fontaine (2003) 'The Circulation of Luxury Goods in Eighteenth-Century Paris. Social Redistribution and an Alternative Currency', teoksessa Maxine Berg & Elisabeth Eger (toim.), *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*, Basingstoke and New York: Palgrave MacMillan, 89–102; Robert Fox & Anthony Turner (toim.) (1998) *Luxury trades and consumerism in ancien régime Paris. Studies in the history of the skilled workforce*, Aldershot: Ashgate.

tilasi itselleen vaatteita, asusteita, taidetta, kirjoja, astioita ja muita ylellisyystavaroita. Vapaaherratar Charlotta Sparre tilasi itselleen Ruotsin Pariisiin lähettilään kreivi Clas Ekebladin kautta sukkaa, kenkiä, koruja ja hansikkaita 1740-luvun alussa.¹⁹ Marraskuun 1. päivänä 1770 maksettiin Axel von Fersenin kassasta 312 kuparitaaleria Ranskan Ruotsin ministerin (lähettilään) hovimestarille. Fersenin puoliso kreivitär Hedvig De la Gardie oli tilannut ministerin kautta itselleen Pariisista kaksitoista paria erilaisia, erivärisiä ja eri tavoin kirjaituja kenkiä.²⁰

Vaunut ja hevoset

Aristokratian elämäntapaan kuului matkustaminen paikasta toiseen. Kaupungissa saattoi liikkua kantotuolissa tai jalan, mutta kaupungissakin ja erityisesti maaseudulla, aatelin omimmalla alueella, vaunut ja hevoset olivat tärkeimmät. Hevonen symboloi aristokratian vaurautta, valtaa ja statusta. Aatelmiehen tärkeisiin taitoihin kuului ratsastaminen, eikä aatelmies, joka ei tuntenut oloaan kotoisaksi hevosen selässä ollut todellinen aatelmies. Brittihistorioitsija David Cannadinen mukaan hevonen symboloi osuvasti maanviljelysvaltaista, hierarkkista ja aristokraattista maailmaa, koska hevosella ratsastanut aatelmies kohosi aivan konkreettisesti ihmisten yläpuolelle, ei pelkästään materiaalisen vaurautensa tai poliittisen valtansa takia.²¹ Myös vaunut symboloivat aristokratian valtaa ja ilmensivät matkustajansa vaurautta ja yhteiskunnallista asemaa. Vaunujen ovela oli aateli-vaakuna, vaunuja veti yksi, kaksi tai kolme paria hevosia ja niitä ajoi livreeseen pukeutunut kuski. Takana seisoivat usein myös livreepukuinen lakeija. Säädynmukaisten vaunujen ostaminen ja ylläpitäminen oli niin kallista, että kaikilla vauriillakaan aatelisilla ei siihen aina ollut varaa.²²

Axel von Fersen tilasi 1743 tukholmalaiselta vaununvalmistajalta Lindmanilta uudet vaunut. Itse vaunut maksoivat 522 kuparitaaleria, koristenyörit 290 kuparitaaleria ja vaunujen verhoilu 860 kuparitaaleria.²³ Vaunujen, hevosten ja tallin ylläpito kaupungissa oli kallista, mikä lisäsi vaunujen ja hevosten arvoa statussymboleina. Pyöriä, oh-

Charlotta Sparre tilasi 1740-luvulla pariisilaiselta jalokivisepäältä koruja, joiden mallin hän piirsi tilaukseen. Ekebladskasamlingen, SRA.

jaksia ja verhoiluja samoin kuin satuloita ja suitsia piti korjata jatkuvasti, ja kaikki erilaiset vaunut täytyi saada säiden armoilta suojaan vaunuvajaan. Vaunujen ja hevosten osuus vuosittaisista menoista oli merkittävä, ja Fersenien tilikirjoissa oli joka vuosi eriteltyinä tallin kulut. Heinät ja kaura, kylminä talvina myös tallin lämmitykset suuria summia. Aristokraattiloudessa oli aina myös vähintään yksi tallirenkki ja kuski, joiden palkat, yöspidon sekä kuskin vaatteet ja saappaat kustansivat isäntä.²⁴

19. Johanna Ilmakunnas (2004b), 'Adelsdamen som konsument på 1700-talet', *Historisk Tidskrift för Finland* 89, 116–134.

20. Förteckning på utbetalte Medel för Fält Marskalkens, Riddarens och Commendeurens af Kongl: Maj:ts Orden, Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens Räkning ifrån den 1. October 1770, till Samma tid 1771. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 44. Stafsundsarkivet, SRA.

21. David Cannadine (1995), *Aspects of Aristocracy. Grandeur and Decline in Modern Britain*, London and New York: Penguin Books, 55.

22. Coquery 1998, 135–139; Andres Furger & alii (2005) *Le triomphe du luxe. La berline d'Isaac Pictet, syndic de Genève*. Genève: Musées nationaux Suisses.

23. Hof Cassa Räkning hällen hos Grefwinnan Högwälborna Fru Eleonora Wachmeister Ifrån den 1 October 1742 till samma tid 1743. Hans von Fersens arkiv vol. 70. Stafsund! dsarkivet, SRA.

24. Carl ja Axel von Fersenin tilikirjat. Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 2–13, Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 38–52, Fredrik Axel von Fersens räkenskaper vol. 1–8. Stafsundsarkivet, SRA.

Selvimminkin vaunut symboloivat aristokratian valtaa erilaisissa kulkueissa, joista 1700-luvulla yleisimpiä olivat hautajaissaatut. Hautajaissaatto ja kaupungissa kaiku- nut kirkonkellojen soitto ja surumusiikki näyttivät aatelin vallan ja aseman koko Tukholmalle, kun tuhannet uteliaat kerääntyivät katujen varsille ja talojen ikkunoihin suurten hautajaisten aikaan nähdäkseen saattueen etenevän hitaasti kohti Riddarholmenin kirkkoa, jossa aristokraattihautajaiset yleensä pidettiin. Ruumissaatossa noudatettiin tarkkaa etikettiä ja rankijärjestystä, jonka mukaan vainajan perhe, kuninkaalliset ja ylhäisin aristokratia seurasi omissa vaunuissaan ruumisvaunuja. Heidän jälkeensä tulivat, yhä edelleen arvojärjestyksessä, muut hautajaisiin osallistuneet.

Kreivi Axel von Fersen haudattiin keskiviikkona 30. huhtikuuta 1794. Tuolloinkin Tukholman kaduille ja talojen ikkunoihin kerääntyi väkeä katsomaan hautajaissaattuetta, jonka tarkoituksena oli vakuuttaa Fersenin sekä hänen perheensä ja sukunsa tärkeä asema niin elämän aikana kuin kuoleman jälkeen. Ruumisvaunuja, joissa kreivi Fersenin arkku kuljetettiin kirkkoon, veti kuusi valkoista hevosta. Hautajaiskulkueen selkärangan muodostivat rankijärjestyksen sanelemassa järjestyksessä kulkeneet 86 vaunut, joissa Fersenin perhe sekä kuningasperheen ja aristokratian jäsenet seurasivat kreiviä hänen viimeisellä matkallaan. Vaunuja ajoivat livreepukuiset kuskit ja niiden perässä seisoivat livreepukuinen miespalvelija. Ruumissaattoon osallistui myös koko kaarti ja henkirykmentistä kokonainen pataljoona. Kanuunoilla ammuttiin 128 laukausta edesmenneen kreivin, valtaneuvoksen ja sotamarsalkan kunniaksi. Kulkueen edellä käveli 150 surumusiikkia laulanutta lastenkotilasta.²⁵ Ruumisvaunuja ja seremoniamestarin vaunuja varten oli kuninkaallisesta tallista vuokrattu kymmenen paria hevosia ja kymmenen kuskia. Muualta vuokrattiin vielä kaksikymmentä ”herrasväenvaunua” ja kuskia sekä neljä lakeijaa. Kunnialaukaukset ampuneiden kanuunoiden siirtelyyn tarvittiin kahdeksantoista työhevosta. Kaksikymmentäkaksi

vahtimestaria ja kaksi koulumestaria ohjasi laulavia lastenkotilapsia kulkueessa.²⁶

Ylellisyyksesineet

Yksi Tukholman arvostetuimmista ja menestyneimmistä kultasepistä, Staffell,²⁷ toimitti loppukesällä 1773 Axel von Fersenin tyttärelle Hedvigille kappioiksi aiottuja toilettihopeita. Niihin kuului hopeareunuksinen peili, pesuvati ja kannu, kannellinen toilettirasia, kaksi pientä vatiä ja kynttilänjalakapari. Lasku, 4 140 kuparitaaleria, maksettiin kahdessa erässä toukokuussa ja elokuussa 1773.

Säädynmukaiset toilettihopeat kuuluivat myös nuoremman tyttären Sophien kappioihin hänen avioituessaan muutamaa vuotta myöhemmin. Kultaseppä Staffell valmisti nämäkin toilettiesineet, joihin kuului hopeinen peilinkehyks, pesuvati ja kannu, partakulho ja vati, kynttilänjalakkoja ja kannellisia rasioita. Hopeille teetettiin vuorattu kotelo, jossa toilettiesineitä saattoi kuljettaa ja säilyttää matkustettaessa. Sophie von Fersenin toilettihopeiden hinta kohosi yli 4 900 kuparitaalerin.²⁸ Erilaisten vatiin, kannujen,

25. Märta Helena Reenstierna kuvaa tunnetussa päiväkirjassaan Fersenin hautajaisia ja kertoo, että huonekalukauppias Lundberg oli kutsunut hänet ja hänen poikansa katsomaan ikkunoistaan hautajaiskulkuetta. Märta Helena Reenstierna (1946) *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839. Del I 1793–1812*, Stockholm: Generalstabens litografiska anstalts förlag, 62–63.

26. Special Extract öfwer Utgifterne från 1. October 1793 till samma tid 1794. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 52. Stafsundsarkivet, SRA.

27. Anders Staffell tai Gustaf Staffell nuorempi. Molemmat kuuluivat 1700-luvun toisella puoliskolla Tukholman tärkeimpiin kultaseppiin, joita hovi, aateli ja rikas porvaristo käyttivät paljon. Heidän isänsä Gustaf Staffell vanhempi oli vapauden ajan tärkeitä kultaseppiä. Jan von Gerber (1997) 'Guldmedskonsten', teoksessa *Signums svenska konsthistoria. Fribetstidens konst*, Lund: Bokförlaget Signum, 339–365; Astrid Thydén-Jordan (1998) 'Guldmedskonsten', teoksessa *Signums svenska konsthistoria. Den gustavianska konsten*, Lund: Bokförlaget Signum, 385–411.

28. *Räkning för Hans Excellence Riks Rådet Riddaren och Commendeuren af Kongl: Maj^{ts} Orden Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens enskilte Medel*, ifrån den 1 October 1776 till samma tid 1777. Fredrik Axel von Fersens räkenskaper vol. 7; Förteckning på Utbetalte Medel för Hans Excell^{ts} Riks Rådets Riddarens och Commendeurens af Kongl: Maj^{ts} Orden Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens Räkning ifrån den 1 October 1776, till samma tid 1777. Fredrik Axel von Fersens räkenskaper vol. 7. Stafsundsarkivet, SRA.

rasioiden ja kynttilänjalkojen lisäksi toilettihopeisiin kuului usein pinsettejä, hammas-tikkuja, puuteriveitsiä, partaveitsiä, harjoja ja hopeakorkkisia kristallisia hajuvesipulloja.²⁹

Hopeiset toilettiesineet olivat vain harvojen ulottuvilla kalleutensa takia ja niiden arvo ylellisinä statusesineinä oli suuri.³⁰ Aristokratian elämäntapaan kuului niin Ranskassa, Englannissa kuin Ruotsissakin se, että makuuhuoneessa vastaanotettiin vieraita. Erityisesti aatelisnaisten pukeutuminen ja toiletti olivat seurapiiritilaisuuksia, joissa säädynmukaisella ja edustavalla sisustuksella sekä ylellisyytesineillä oli tärkeä rooli siinä tavaroiden maailmassa, jossa 1700-luvulla yhä enemmän elettiin. Aristokraattinaisen toilettipöydällä olleet muodikkaat, hienostuneet ja kalliit hopeaesineet symboloivat materiaalista jatkuvuutta sekä suvun ja säädyn valta-asemaa yhteiskunnassa.³¹

Hopea- ja kultaesineet sekä korut olivat ylellisyys- ja statusesineitä, joihin oltiin valmiita käyttämään huomattavia summia rahaa. Axel von Fersenin tyttäriin kappioiksi ostamien toilettihopeiden arvosta saa käsityksen, kun niitä vertaa Fersenien kamreerille maksettuihin vuosipalkkoihin. Kamreeri Lars Pagander oli ollut Fersenien palveluksessa vuosikymmeniä ja hän vastasi konttorissa kirjuriin ja kirjanpitäjien avulla Fersenien kaikesta omaisuudesta sekä sen ylläpidosta ja tuottavuudesta. Paganderille maksettiin 1770-luvulla 3 000 kuparitalerin vuosipalkkaa, jolla kamreerin kaltainen alempi virkamies saattoi mukavasti elättää perheensä ja pitää palveluksessaan paria kolmea piikkaa.³²

Perukirjoissa toiletti- ja pöytähopeat kuuluvat irtaimiston arvokkaimpiin kokonaisuuksiin. Vaikka koruja tai pieniä ylellisyytesineitä kuten rasioita tai viuhkoja ei perukirjoissa useinkaan arvioitu rahalliselta arvoltaan merkittäviksi, oli niiden merkitys kantajilleen suuri. Ne saattoivat olla hankinta-aikanaan hyvinkin arvokkaita ja suuria taloudellisia sijoituksia, joiden arvo ei enää perukirjan tekemisen aikaan näkynyt. Aristokratian naisten ja miesten olemuksen oleellinen osa olivat ylelliset asusteet, kul-

taiset taskukellot, sirot hopeiset tai kullatut ompelusukset, hienostuneet nuuskarasiat, kengänsoljet, pukumiekat, mitalit ja kunniamerkit. Korut olivat muiden asusteiden rinnalla tärkeä osa aristokraattista pukeutumista. Ne olivat ylellisyys- ja statusesineitä, mutta haluttavia myös itsessään niiden kantajalleen tuottaman mielihyvän takia. Korut kytkivät toisiinsa ruumiillisuuden, näyttävyyden ja universaalin käsityksen raaka-aineiden arvosta.³³

Pienikokoiset mutta arvokkaat ylellisyytesineet olivat suosittuja lahjoja. Timantein koristeltu miniatyyrimuotokuva tai emaloitu kultarasia, jossa oli antajansa muotokuva tai muu tarkoin valittu motiivi oli intiimi lahja. Axel von Fersen omisti pienen emaloidun kultarasian, jonka kannessa oli hänen puolisonsa Hedvig De la Gardien muotokuva. Kreivittärellä puolestaan oli briljanttien ympäröimä miniatyyrimuotokuva kreivistä.³⁴ Kuningas lahjoitti hoviaatelille erilaisissa tilaisuuksissa ylellisyytesineitä, joilla oli suuri symboliarvo kuninkaallisina suosionosoituksina,³⁵ mutta myös konkreettinen

29. Carolina Brown (2007) 'Mode och skönhet', teoksessa Jakob Christensson (toim.) *Signums svenska kulturbistoria*. Gustavianska tiden, Stockholm: Bokförlaget Signum, 389–425; Kirsi Vainio-Korhonen (1994) *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa. Suomen kultasepäntö Ruotsin ajan lopulla valtakunnallista taustaa vasten*, Historiallisia Tutkimuksia 182, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 258–259.

30. Barnard (2002) 134–150; Vainio-Korhonen (1994) 258–259.

31. Brown (2007) 401, 406.

32. Kamreerin palkasta maksoi osan Axel von Fersen ja osan Fersenien vanhempien kuolinpesä. Esim. Förteckning på utbetalte Medel för Hans Excellence Riks Rådets, Riddarens och Commendeurens af Kongl: Majj: Orden, Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens Räkning, ifrån den 1. Oct: 1773 til samma tid 1774. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 45; Sterbhuset 1775. Special Extract öfwer Utgifterne, ifrån den 1. October 1774, til samma tid 1775. Hans von Fersens arkiv vol. 85. Stafsundsarkivet, SRA.

33. Marcia Pointon (2007) 'Women and their Jewels', teoksessa Jennie Batchelor & Cora Kaplan (toim.) *Women and Material Culture, 1660–1830*, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, 11–30.

34. Bouppteckning efter Axel von Fersen. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 34. Bouppteckning efter Hedvig Catharina von Fersen, f. De la Gardie. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 37. Stafsundsarkivet, SRA.

35. *Henrika Tandefelt (2008) Konsten att bäraska. Gustaf III inför sina undersåtar*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 706, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet, 44–135.

materiaalinen merkitys ja rahallinen arvo. Aatelismiehet saattoivat saada kultasepäntöyden taidonnäytteenä ja ruhtinaallisen armon osoituksena nuuskarasian tai mitaleita, joissa oli kuninkaan tai kuningattaren profiilikuva, niin kuin Axel von Fersenin perukirjaan luetteloiu mitalipari.³⁶

Aatelisnaiset palkittiin kallisarvoisilla ja muodikkailla koruilla kuten rannekoruilla, joissa oli kuninkaan ja kuningattaren miniatyyrimuotokuvat briljanttien ympäröiminä, tai rintakorulla, jossa oli briljanteista muodostetut kuninkaan tai kuningattaren nimi-kirjaimet.

Vuosikymmeniä hovinaisena toimineen Charlotta Sparren perukirjaan on merkitty useita tällaisia koruja, joita hän sai hovissa ollessaan, ja joita kannettiin hovipuvun kanssa.³⁷ Hovinaiset saattoivat saada lahjaksi myös viuhkoja, nauhoja ja sulkia, joiden statusarvo hovin maailmassa oli suuri.³⁸ Viuhkat ja nauhat olivat tavallisimpia ylellisyyksesineitä, koska ne paitsi kuuluivat oleellisena osana muodikkaaseen pukeutumiseen, olivat suhteellisen edullisen hintansa ja pienen kokonsa vuoksi monien ulottuvilla.

Muodikkaalla aatelismiehellä oli pukunsa koristeena ja aateluuksensa merkinä kunniamerkit, jalometalliset kengänsoljet ja polvihousujensoljet, hopeiset takin- tai liivinaudit, hopea- tai kullattupäinen kävelykeppi, pukumiekka sekä kallis nuuskarasia.³⁹ Kunniamerkit olivat osoitus aatelismiehen statuksesta kruunun silmissä ja näitä arvomerkkejä kannettiin merkinä aatelismiehen palveluksista ja uskollisuudesta hallitsijaansa ja isänmaataan kohtaan.

Aatelisnaisella säädynmukaiseen pukeutumiseen kuului vähintäänkin korvakorut, joissa yleensä oli myös riipus. Kaulakorut – usein helminauhat – olivat lyhyitä ja ne voitiin korvata erilaisilla nauhoilla, jotka saattoivat olla yhtä arvokkaita kuin korut. Myös rannekorut olivat suosittuja, erityisesti moninkertaisista helminauhoista kootut ja miniatyyrimuotokuvien kanssa pitämät.

Kreivitär Anna Sophia von Fersenin perukirjan mukaan hänellä oli vihkisormus, jossa oli pienten briljanttien ja rubiinien ympäröimä suuri timantti ja suuri rubiini,

pienin timantein koristettu sormus sekä muutama yksinkertainen kultasormus. Kreivitären koruihin kuului myös muodikkaita agaatti-, timantti- ja korallikorvakoruja riipuksineen, kaksi kallisarvoista ruusukvartista tehtyä kaulanauhaa, agaattirannekoruja, kaksi helmirannekorua, joitakin kultaketjuja sekä irrallisia pieniä timantteja ja epäaitoja helmiä.⁴⁰

Asuminen ja huonekalut

Käsitys mukavasta ja säädynmukaisesta asumisesta muuttui 1700-luvulla. Suuret salit hylättiin ja niiden sijaan rakennettiin pienempiä, mukavampia ja intiimimpiä huoneita. Sosiaalinen kanssakäyminen ja yksityiselämän intiimiys alkoivat erottautua ja saivat omat tilansa. Vuorokaudenajan ja sosiaalisen tilanteen mukaan oleskeltiin makuuhuoneessa, pukeutumishuoneessa, salongissa, ruokasalissa tai kirjastossa. Taloudenhoitoon ja muuhun asumiseen liittyneet tilat, keittiö, palvelusväen huoneet, varastot, pesutupa, tallit ja varastot sijoitettiin kauas isäntäväestä. Niin näiden tilojen äänet ja hajut eivät kulkeutuneet isäntäperheen korviin tai nenään, eikä heidän myöskään tarvinnut usein törmätä palveluskuntaan.⁴¹

36. Axel von Fersenin perukirja. Axel von Fersen och hans hustrus testamenten, boupptecknings- och arvs-kifteshandlingar efter Axel von Fersen 1776–1796. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 34. Stafsundsarkivet, SRA.

37. Bouppteckning efter grevinnan Charlotta Fredrika von Fersen, f. Sparre. Carl Reinhold von Fersen arkiv vol. 1e. Stafsundsarkivet, SRA; Bouppteckning efter grevinnan Charlotta Fredrika von Fersen, f. Sparre. Svea hovrätt, Huvudarkivet E IX b:148, Adliga bouppteckningar. SRA.

38. Johanna Ilmakunnas (2007) 'Hovets damer i 1700-talets Sverige', *Historiska och litteraturhistoriska studier* 82, 17–47.

39. Ribeiro (2002) 31–32; Vainio-Korhonen (1994) 271–280.

40. Bouppteckning efter Anna Sophia von Fersen, g. Lantingshausen. Svea hovrätt, Huvudarkivet E IX b: 43, Adliga bouppteckningar. SRA.

41. Figeac (2001) 115–120; Michel Figeac (2006) *Châteaux et vie quotidienne de la noblesse. De la Renaissance à la douceur des Lumières*, Paris: Armand Collin, 248–257; Gösta Selling (1991) *Svenska herrgårdsbem under 1700-talet. Arkitektur och inredning 1700–1780*, Faksimilupplaga, Stockholm: Rekolid; Elisabet Stavenow-Hidemark (2006) 'Ett nytt sätt att bo' teoksessa Jakob Christensson (toim.) *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*, Stockholm: Bokförlaget Signum, 375–411.

Löfstadin linna. Axel von Fersen ja Hedvig De la Gardien kunnostivat tulipalosta kärsineen suurvalta-ajan linnan uudenaikaiseksi aatelispalatsiksi 1750-luvulla. Linnaan rakennettiin keittiö ja ruokasali, ja sisustus uusittiin vastaamaan aikakauden ihanteita ja mukavuuskäsityksiä kaakeliuuneineen ja kaksinkertaisine ikkunoineen.

Ruotsin eturivin arkkitehdit saivat kouluksensa Ranskassa ja heidän piirtämänsä aatelispalatsit ja maaseutukartanot sekä kuninkaalliset linnat noudattivat ranskalaista ihannetta. Yli kymmenen vuotta Ranskassa upseerina palvellut Axel von Fersen tunsikin uudet arkkitehtoniset virtaukset ja palkkasi Ranskassa ja Italiassa opiskelleen yli-intendentti Carl Härlemanin arkkitehdiksi korjauttaessaan 1750- ja 1760-luvulla säädynmukaiseksi aatelispalatsiksi 1600-luvun alkupuolella rakennetun Tukholman talonsa. Talon korjauttamisen lisäksi Fersen rakennutti tontilleen kahdentoista hevosen tallin, vaunuvajan, leivin- ja panimotuvan, mankelihuoneen ja varastoja, joiden yläkertaan tuli palvelijahuoneita. Kadunvarteen rakennettiin myös pitkä siipirakennus, johon tuli vuokrattavia myymälä- ja asuintiloja.⁴² Fersenien kaupunkitalot ja useat linnat maaseudulla oli kaikki rakennettu ja sisustettu samaan tapaan: kreivittären ja kreivin

huoneistot sijaitsivat rakennuksen eri päissä ensimmäisessä asuinkerroksessa ja ruokasali niiden välissä. Toisessa kerroksessa olivat vierashuoneet ja pohjakerroksessa palveluskunnan tilat sekä keittiö.⁴³

42. Anna von Ajkay (1977) *Fersenska palatset. Tradition och förnyelse på Blasieholmen*, Stockholm: P. A. Norstedt & söners förlag, 52–53; Fersenin ulkopuolisille vuokraamista tiloista ks. esim. Räkning för General Majorens och Riddarens, hörwålborne herr Grefwe Axel Fersens enskildte Medel ifrån den 1. October 1754, till samma tid 1755. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 39; Räkning för General Lieutenantens och Commandeurens af Kongl. Swärds Orden Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens enskildte Medel, ifrån den 1. October, till samma tid 1760. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 41. Stafundsarkivet, SRA.

43. Ks. esim. Axel von Fersenin perukirja. Axel von Fersens och hans hustrus testamenten, boupptecknings- och arvskiufeshandlingar efter Axel von Fersen 1776–1796. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 34. Stafundsarkivet, SRA sekä Inventarium på de Meubler och husgerådssaker, som finnes wid Löfstad den 30 October 1763. Löfstadarkivet E II:1. Landsarkivet i Vadstena.

Yli puolet Axel von Fersenin menoista tilikautena 1750–51 aiheutui kaupunkitalon rakentamis- ja korjaamiskuluista.⁴⁴ Vuosikymmenen puolivälissä palatsissa oli jo edetty sisätöihin ja sisustamiseen, todennäköisesti Carl Härlemanin ennen kuolemaansa 1753 tekemien suunnitelmien pohjalta. Sisustuksen viimeistelystä vastasi Härlemanin oppilas ja seuraaja yli-intendenttinä Jean Eric Rehn, eikä Fersen halunnut, että mitään sisustustöitä tehtiin ilman, että Rehn ja hän itse hyväksyivät ne.⁴⁵ Fersenin palatsissa sisustustöitä tekivät tukholmalaiset käsityöläismestarit. Palatsin sisustaminen vaati taitavaa ammattityövoimaa ja taidokkaiden yksityiskohtien veistäminen, mallaaminen tai kultaaminen oli aikaa vievää. Monet käsityöläismestarit työskentelivätkin Fersenin palatsissa useiden kuukausien tai jopa vuosien ajan.

Fersenin palatsin sisustustyöt jatkuivat aina 1760-luvun alkupuolelle saakka. Muodin ja esteettisten ihanteiden mukaiseen sisustamiseen saattoi helposti kulua yhtä paljon rahaa kuin itse rakennuttamiseen tai mittavaan korjauttamiseen.⁴⁶ Mikäli rahat uhkasivat loppua, lykkäsi aateli linnojen sisustamista. Irlannin aatelin kuluttamista tutkinut Toby Barnard huomauttaa, että ainakaan Irlannissa rakentamiseen ei myöskään saanut loputtomasti lainaa, mikä ehkäisi rakennuttajien taloudellisia vaikeuksia.⁴⁷ Aatelin oli pakko viivyttää linnojen tai palatsien sisustamista, kunnes henkilökohtainen taloudellinen tilanne oli parantunut. Axel von Fersenillä pitkittyneet sisustustyöt aiheutuivat kuitenkin ammattitaitoisen työvoiman puutteesta. Taidokas ja tarkka käsityö oli erittäin hidasta. Tukholman taitavimmat ammattimiehet olivat kysytyjä ja heidän saamiseen täytyi olla valmis tekemään myönnytyksiä ja odottamaan pitkiäkin aikoja, jotta he vapautuivat edellisistä suurista töistään.

Fersenin puolison, kreivitär Hedvig De la Gardien huoneistoon teetettiin kaksinkertaiset ikkunat, kreivin kabinetin seinät koristettiin maalauksin ja pikkukreivi Hans Axelin huoneeseen tilattiin toinen kaakeliuuni vanhan pariaksi. Palatsia ja koko Fersenin omistamaa korttelia ympäröivien ka-

tujen katukiveyksen kreivi kustansi omista varoistaan.⁴⁸ Tällaiset korjaukset ja uudistukset lisäsivät huomattavasti asumismukavuutta. Kaksinkertaiset ikkunat, joissa ruudut oli kitattu kiinni, pitivät lämmön huoneessa ja päästivät paljon valoa sisään. Kaakeliuunit lämmittivät tasaisesti savuttamatta juurikaan ja pesällinen puuta riitti lämmittämään huoneen koko päiväksi.⁴⁹ Lisää lämpöä ja valoa saatiin kynttilöistä, joiden valo heijastui moninkertaisena kattokruunujen kristalleista ja seinille kiinniteistä peileistä.

Fersenin kaupunkitalo oli sisustettu kuten kaikki Euroopan korkean aristokratian residenssit: ilmentämään talon omistajan asemaa ja arvoa. Asuinhuoneet oli tapetoitu kankailla tai niitä koristivat seinämaalaukset, ja tärkeimmissä huoneissa, kuten kreivittären seurusteluhuoneissa ja makuuhuoneessa, oli useita seinään kiinnitettyjä suuria peilejä ja marmoritakat. 1700-luvulla talon emännän huoneisto oli suurempi ja yleensä ylellisemmin sisustettu kuin talon isännän. Siihen kuului seurusteluhuoneita, joita käytettiin sekä vastaanottotiloina että intiimeinä seurusteluhuoneina perheen ja ystävien kesken.

44. Special Extract af Förteckningen på utgifterne ifrån d. 1 Octob: 1750, til samma tid 1751. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 38. Stafsundsarkivet, SRA.

45. Special Extract öfwer utgifterne, ifrån den 1. October 1754, till samma tid 1755. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 39; Förteckning på utbetalte Medel för Hr General Majorens och Riddarens Grefwe Axel Fersens Räkning, ifrån den 1 October 1754, till samma tid 1755. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 39; Pro Memoria Angående min hushållning 31.8.1757. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 32a. Stafsundsarkivet, SRA.

46. Barnard (2004) 52; Wilson & Mackley (1999) 'How Much did the English Country House Cost to Build, 1660–1880?' *The Economic History Review*, New Series, 52, 436–468; Wilson & Mackley (2007) 237–351.

47. Barnard (2004) 52.

48. Special Extract öfwer Utgifterne, ifrån den 1. October 1761 till Samma tid 1762. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 41; Förteckning på utbetalte Medel för General Lieutenantens och Commendeurens af Kongl: Swärds Orden Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens Räkning, ifrån den 1 October 1761, till Samma tid 1762. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 41; Special Extract öfwer utgifterne ifrån den 1. October 1762, till samma tid 1763. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 42. Stafsundsarkivet, SRA.

49. Stavenow-Hidemark (2006) 387.

Ljungin linnan ruokasali, johon alunperin ripustettiin sukumuotokuvia kabteen riviin seinille. Kun ruokasalia ei käytetty, sujoitettiin tuolit vasten seinää ja suuret klaffipöydät siirrettiin viereiseen käytävään.

Hedvig De la Gardien huoneistoon Tukholmassa kuului suuri seurusteluhuone, pienempi seurusteluhuone, makuuhuone, garderobi, pukeutumiskabinetti ja kamarineitsyen huone. Suuri seurusteluhuone oli palatsin tärkein huone, jossa vastaanotettiin vieraita ja vietettiin juhlia. Vihreäsävyisessä huoneessa oli kalusteina leposohva ja kaksoistoista nojatuolia, kaksi marmorikantista pöytää, mahonkinen teepöytä, pieni mahonkinen ompelupöytä, lakattu tarjotinpöytä sekä kaksi posliinista potpourriruukkua, kolme paria kullattuja kynttelikköjä ja kristallikruunu sekä peilejä ja sukumuotokuvia. Pieni seurusteluhuone, joka yhdessä suuren seurusteluhuoneen ja ruokasalin kanssa muodosti palatsin julkisimmat ja edustavimmat tilat, oli kalustettu vielä näyttävämmiin ruusunpunaisiin damastitapeteihin ja samalla kankaalla verhoilluin kullatuin huonekaluin.⁵⁰ Ylelliset materiaalit ja sirot, kullatut tai kalliista puulajeista valmistetut, huonekalut loivat säädynmukaisen ympäristön ja

taustan aristokratian elämäntavalle, jonka tärkeimpiä ilmenemismuotoja oli seurustelukulttuuri.

Huonekalut ja sisustaminen kertoivat varakkuudesta kaikissa yhteiskuntakerroksissa. Lipastojen ja kaappien sisältö toi ilmi symbolisella tavalla talon asukkaiden varakkuuden ja sosiaalisen aseman, vaikka kaikkea ei olisi näytettykään. Kulttuurihistorioitsija Daniel Roche painottaa, että nimenomaan aristokratian ja eliittien piirissä huonekalut olivat merkittävä osoitus vallankäytöstä kulluttamisen kautta. Huonekalut kertoivat omistajansa statuksesta, mutta sisustamiseen liittyi samaan aikaan myös kysymys tarkoin valitun pienen seurapiirin intiimistä kanssakäymisestä sekä mukavuudesta. Nojatuoli, sohva tai käsinojallinen pikkutuoli oli sosi-

50. Axel von Fersenin perukirja. Axel von Fersen och hans hustrus testamente, boupptecknings- och arskifteshandlingar efter Axel von Fersen 1776–1796. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 34. Stafsundsarkivet, SRA.

aalisen erottautumisen merkki, sillä se oli kalliimpi ja mukavampi kuin penkki, palli tai tavallinen yksinkertainen tuoli.⁵¹

Kaikki huonekalut eivät itsessään olleet statussymboleja, mutta niistä tehtiin sellaisia eri tavoin. Ruokapöydät olivat usein yksinkertaisia mäntyisiä klaffipöytiä tai pöytälevyjä, jotka nostettiin pukkijalkojen päälle. Valkeat pöytäliinat, kynttilöiden valossa hohtaneet pöytähopeat ja gastronomisia nautintoja tarjonnut ruoka saivat unohtamaan ja kätkivät alleen vaatimattomat ja yksinkertaiset, mutta käytännölliset huonekalut.⁵²

Miellyttävien ja mukavien huonekalujen lisäksi monet korjaukset ja muutokset, kuten kaakeliuunien rakentaminen ja nuohoaminen, kaksinkertaiset ikkunat, katulyhdyt ja uudet huonekalut paransivat asumismukavuutta. Seinämaalauksilla, parketeilla ja sisustuksella taloista tehtiin muodinmukaisia ja edustavia aristokratian asumuksia, joihin kutsutut vieraat ja toisinaan tuotetaan esittelevät kauppiat ja käsityöläiset pääsivät näkemään säädynmukaista mukavuutta ja yllisyyttä. Myös katulyhdyt olivat sosiaalisen erottautumisen keino; ne olivat kalliita, ja jonkun palvelijan täytyi huolehtia niistä. Valo loi turvallisuutta pimeyteen ja lyhdyt valaisivat kaikkien ohikulkijoiden nähtäväksi palatsin sisäänkäynnin.

Ruoka, juoma ja astiat

Ruoka, syöminen ja pöytätavat erottivat tai yhdistivät ihmisiä niin kuin pukeutuminen ja asuminen.⁵³ Aristokratian pöydissä välttämättömyydestä tuli esimodernin ajan Euroopassa yllisyyttä, yllisyydestä välttämättömyyttä ja yhdessä syömisestä nautinto.⁵⁴ Muutosta vahvistivat ja ruokkivat myös asuntojen uudet tilajaot ja ruokasalien syntyminen.

Kulutuskulttuurin monipuolistuminen merkitsi sitä, että varsinkin kaupungeissa monet hyödykkeet ja elintarvikkeet ostettiin. Tällaisia olivat itsestään selvästi siirtomaatavarat, kuten kahvi, tee, kaakao ja sokeri sekä mausteet, joista 1700-luvulla oli tullut harvojen ulottuvilla olevan luksuksen sijaan jokapäiväistä välttämättömyyttä. Tavanomaisemmat ruokatavarat, kuten vehnä, ruis,

herneet ja muut kasvikset sekä kala ja liha tuotiin aatelitalouksiin useimmiten laivalla läheisistä kartanoista. Carl von Fersenin kartanoista Steninge ja Axel von Fersenin kartanoista Mälsåker sijaitivat Mälarenin rannalla lyhyen laivamatkan päässä Tukholmasta, ja niistä tuotiin pitkin vuotta elintarvikkeita ja karjaa kreivien talouksissa käytettäväksi.⁵⁵ Aatelisilla oli myös heti kaupunginporttien ulkopuolella suuria hyötynpuutarhoja, joista saatiin tuoreita vihanneksia ja hedelmiä aatelin pöytiin.⁵⁶

Carl von Fersenin pitkäaikainen taloudenhoitaja Amalia Arendt piti tarkkaa kirjaa siitä, mitä ruoka-aineita kreivin talouteen ostettiin ja mitä siellä syötiin. Arkena käytettiin paljon tuoretta kalaa, kanoja ja muita lintuja, naudan- ja sianlihaa, anjoviksia, herneitä, punajuuria, porkkanoita ja sipulia. Lisäksi mausteina käytettiin runsaasti persiljaa, kapriksia, pähkinöitä, muskottipähkinää ja piparjuurta. Leipomiseen tarvittiin manteleita, rusinoita, sokeria, voita, siirappia, kanelia, vehnäjuuhoja ja munia. Kesällä syötiin tuoreita marjoja ja vihanneksia, mansikoita, viinimarjoja, mustikoita, salaattia, pinaattia ja parsaa. Toisinaan syötiin hummereita tai savustettua lohta, piparkakkuja tai sokerikorppuja. Sitrushedelmät olivat päivittäistä yllisyyttä, ja muutama sitruuna saattoi maksaa saman verran kuin

51. Roche (1997) 188–194, 197–198; Pardailhé-Galabrun (1988) 366–401.

52. Figeac (2001) 158–159; Ljungissa, yhdessä Axel von Fersenin linnoista, oli ruokasalissa ainoastaan 24 tuolia. Kaksi vaatimatonta mäntyistä klaffipöytää oli sijoitettu viereiseen käytävään. Axel von Fersenin perukirja. Axel von Fersen och hans hustrus testamenten, boupptecknings- och arvsqifteshandlingar efter Axel von Fersen 1776–1796. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 34. Stafsundsarkivet, SRA.

53. Sarti (2002) 148–157, 167–174; Weatherill (1988) 151–157.

54. Jean-Louis Flandrin (1986) 'La distinction par le goût', teoksessa Philippe Ariès & Georges Duby & Roger Chartier (toim.), *Histoire de la vie privée III. De la Renaissance aux Lumières*, Paris: Éditions du Seuil, 267–309.

55. Elintarvikkeista maksettiin tulleja ja satamamaksuja sekä käypä hinta kartanoihin. Osa Tukholmaan tuoduista elintarvikkeista saatettiin myydä ja vain osa käyttää Fersenien talouksissa. Tilikirjoissa kreivien talouden käyttöön tai myytäväksi tuotuja elintarvikkeita ei eroteltu toisistaan.

56. Carin Bergström (2007) *Stina Piper. Grevinna i 1700-talets Sverige*, Stockholm: Atlantis, 28–29.

kreivin tyttärelle teetetty puku. Kahvia ja erilaisia mineraalivesiä juotiin paljon. Kun kreivi oli Tukholmassa, ostettiin joka päivä ranskanleipää.⁵⁷

Tärkein ostettu hyödyke kreivin pöydässä oli viini, jota hän osti joko tukholmalaisilta kauppiailta tai Tukholmassa olleiden ulkomaisten diplomaattien kautta. Diplomaattien kautta hankituista ranskalaisista ja saksalaisista viineistä tai muistakaan ylellisyystuotteista ei tarvinnut maksaa veroja.⁵⁸ Talouskirjanpidon mukaan punaviiniä, portviiniä, paloviiniä ja olutta ostettiin kreivin talouteen varsin usein.⁵⁹ Paloviiniä ja olut olivat palveluskunnan juomia, mutta viini ja portviini – joskus myös paloviini – menivät kreivin käyttöön.

Aristokraattiperheelle oli kunnia-asia pitää palveluksessaan taitavaa ja luotettavaa keittiöhenkilökuntaa. Korkean aristokratian keittiöissä ruoanlaitosta eivät vastanneet keittäjättäret (naiset), vaan koulutetut kokit (miehet).⁶⁰ Kokin palkkaaminen merkitsi isäntäperheen olevan sosiaalisen hierarkian huipulla sekä kiinnostävän huomiota gastronomiaan, mikä haluttiin näyttää myös päivällis- ja illallisvieraille tarjoamalla toinen toistaan hienompia ruokalajeja ja viinejä.

Tukholman seurapiirejä puhutti 1770-luvun alussa kreivi Axel von Fersenin ja valtaneuvos Erik Sparre af Söfdeborgin kokkien paremmuus. Molemmat oli koulutettu isäntänsä laskuun Pariisissa, Ruotsin lähettilään kreivi Gustav Philip Creutzin luona.⁶¹ Myöhemmin Fersen lähetti toisenkin kokin Ranskaan, ja Creutz valvoi hänen koulutustaan.⁶² Sama kokki jatkoi oppiaikaansa Ruotsin Lontoon lähettilään paroni Gustav Adam von Nolckenin luona.⁶³ 1790-luvun alussa Fersenillä oli palveluksessaan englantilainen kokki, johon hän oli erittäin tyytyväinen. Tosin Fersenin kuvauksen perusteella vaikuttaa siltä, että englantilainen kokki valmisti ruoan ranskalaisen keittiön tapaan.⁶⁴

Keittotaidon hienoudet hallitsevan kokin valmistama ruoka ei yksinään riittänyt, vaan se oli myös asetettava tarjolle, tarjoiltava ja syötävä säädynmukaisella, hienostuneella ja ylevällä tavalla. Hohtavan valkeat, mankeloidut pellavapöytäliinat ja lautasliinat,

kirkkaat lasit, hopeiset kyntteliköt, tarjoiluastiat ja ruokailuvälineet sekä hieno, usein sukuvaakunalla koristettu tai itäintialainen posliini kertoivat kristallikruunun ja valkeiden kynttilöiden valossa koko pöytäseurueelle aterioinnin suuren merkityksen aateliskulttuurissa sekä aatelisperheen kunnian ja suuruuden. Syöminen ja varsinkaan aterian vieraille tarjoaminen muulla kuin säädynmukaisella tavalla olisi ollut ennen kuumatonta. Se ei aristokratian näkökulmasta tarkoittanut suurta ylenpalttisuutta, vaan soveliasta ja edustavaa kattausta.

Kreivitär Anna Sophia von Fersenillä ja hänen puolisolllaan paroni Jacob Albrect von Lantingshausenilla oli Wachtmeisterien ja Fersenien eli rouvan suvun vaakunoilla koristettu aitoposliininen astiasto, johon kuului keittokulhoja, vateja, kulhoja, lautasia, teekannuja, kahvikannuja, teerasioita ja teekuppeja sekä kaakaokuppeja. Lisäksi heillä oli toinen astiasto sinivalkoista pos-

57. Hushålls Bok 1770. Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 15; Hushålls Bok 1775. Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 17. Stafundsarkivet, SRA.

58. Ks. esim. Förteckning på Utbetalte Medel för Öfwer Hof Jägmästarens och Riddarens af Kongl: Swärds Orden Högwälborne Herr Grefwe Carl Reinhold von Fersens enskildte Räkning, ifrån den 1. October 1764 till Samma tid 1765. Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 5; Förteckning på utbetalte Medel för Öfwer Hof Jägmästarens, Riddarens och Ceremoniemästarens Högwälborne Herr Grefwe Carl Reinhold von Fersens Räkning ifrån den 1. October 1769, til Samma tid 1770. Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 7. Stafundsarkivet, SRA.

59. Hushålls Bok 1770. Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 15; Hushålls Bok 1775. Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 17. Stafundsarkivet SRA.

60. Sarti (2002) 157–163. Sarti huomauttaa, että Englannissa ruoanvalmistus oli muuta Eurooppaa enemmän naisten aluetta, myös aristokratian parissa.

61. Gustav Philip Creutz Axel von Fersenille 8.9.1771. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 7. Stafundsarkivet, SRA.

62. Gustav Philip Creutz Axel von Fersenille 30.6.1776. G 360, Upsala universitetsbibliotek; Förteckning på Utbetalte Medel för Hans Excellens Riks Rådets Riddarens och Commendeurens af Kongl: Mayts Orden Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens Räkning ifrån den 1 October 1776, till samma tid 1777. Fredrik Axel von Fersens räkenskaper vol. 7. Stafundsarkivet, SRA.

63. Hans Axel von Fersen Axel von Fersenille 17.8.1778, 1.10.1778. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 8. Stafundsarkivet, SRA.

64. Axel von Fersen Fabian von Fersenille 22.2.1791. Fabian Reinhold von Fersens arkiv vol. 1a. Stafundsarkivet, SRA.

liinia sekä arkikäyttöön matalia ja syviä fajanssilautasia. Viini- ja vesilaseja oli monta tusinaa. Vaakunaposiiniin rinnalla merkittävän osan hienostunutta kattausta muodostivat pöytähopeat. Anna von Fersenin perukirjassa vuodelta 1752 pöytähopeiden arvoksi määriteltiin lähes 25 000 kuparitaaleria, kun aidon posliinin arvo oli alle 550 kuparitaaleria. Hopeiden arvo oli suurempi kuin kreivittären Suomessa omistamien suurten Vuojoen ja Porkkalan säteritilojen arvo. Hienostuneinta ja arvokkainta kulta- ja hopeasepäntöitä olivat hopeiset tarjoiluastiat ja -välineet, joista osa oli kullattuja. Ylelliseen kattaukseen kuuluivat kannelliset terriinit, tarjoiluvadit, kynttilänjalat, erikoiset ja -malliset tee- ja kahvikannut, maitokannut, ruokailuvälineet, mausteikot, teerasiat ja sokerivadit.⁶⁵

Kahvi- ja teekannut sekä maitokannut ja sokerikot yleistyivät aatelin ja säätyläistön parissa vasta 1700-luvun toisella puoliskolla.⁶⁶ Tukholman aristokraattipiirien seurusteluun ja jokapäiväisen elämän nautintoihin kahvi, tee ja kaakao kuuluivat erottamattomasti jo vuosisadan alkupuolella. Ferseneiläkin oli useita erikokoisia ja -mallisia hopeasta valmistettuja kahvi- ja teekannuja sekä Itä-Intiasta tuotuja tee- ja kaakaokuppeja.⁶⁷ Hopeiset terriinit, tarjoiluvadit, mausteikot ja kyntteliköt edustivat puolestaan aristokraattista ylellisyyttä, joka oli vain harvojen ulottuvilla.⁶⁸ Ateriat ja juhlat olivat edustustilaisuuksia, joissa Tukholman kosmopoliittinen aristokratia edusti maataan, kuningastaan, säätyään ja itseään. Pöytähopeat, erityisesti sellaiset kalliit ja taidokkaasti työstetyt esineet kuin terriinit, symboloivat valtaa, vaikutusmahdollisuuksia sekä aristokratian kunniaa ja arvokkuutta jokaiselle, joka aterialle osallistui, olipa hän sitten toinen aristokraatti tai aatelin, rikas suurkauppias tai ruukinpatruuna, ulkomainen diplomaatti tai kuka tahansa muu pöytäseurueeseen kutsuttu.⁶⁹

Aristokratia ja ylellisyys

Ylellisyyskuluttaminen oli aristokratian strategia, jolla se pyrki säilyttämään asemansa johtavana eliittiryhmänä ja vahvistamaan sitä. Säädynmukainen ylellisyys asumisessa

ja ulkoisessa olemuksessa oli aristokratialle itsestään selvä osa sen jokapäiväistä elämää. Ylellisyys ei 1700-luvulla, laajan julkisen ylellisyyskeskustelun aikakaudella, tarkoittanut aristokratiallekaan ylenpalttisuutta, vaan säädynmukaista kohtuullisuutta, päivittäisen elämän ylellisyyksiä. Teestä, kahvista ja kaakaosta tai viuhkoista, hopeanapeista ja nauhoista tuli 1700-luvulla arjen ylellisyyttä säätyläistenkin keskuudessa, mutta aristokratian elämässä ne olivat muuttuneet välttämättömyyksiksi. Niiden nauttimiseen tai käyttämiseen toi ylellisyyttä hienot ja kalliit materiaalit sekä ammattilaisten toteuttaman työn viimeistelty jälki vaikkapa hopeisessa teekannussa tai ohuesta itäintialaisesta posliinista valmistetussa ja Kiinasta Ruotsiin laivatussa astiastossa. Aristokratialle säädynmukainen elämä ja ylellisyydet merkitsivät mahdollisuutta erottautua ulkoisesti muusta yhteiskunnasta. Vaatteet ja asusteet, vaunut ja hevoset, rakentaminen ja asuminen ilmensivät aristokratian hyvää makua, eleganssia ja muodinmukaisuutta. Raja hienostuneen, elegantin ylellisyyden ja muodikkouden sekä ylettömän ylenpalttisuuden välillä luotiin luokan sisällä. Rikkaan porvariston pöytähopeat ja kattaus saattoivat ulkoisesti muistuttaa aristokratian ruokapöytien loistoa, mutta niiden symboliset arvot olivat erilaiset. Aristokratian pöydissä kattauksella näytettiin isäntäperheen sosiaalinen ja taloudellinen status sekä sukuylopeys ja kuuluminen aatelissäädyn sukupolvelta toiselle siirtyvään perinteisiin.

Ylellisyyskuluttamisessa yhdistyivät sosiaaliset, kulttuuriset ja taloudelliset aspektit, ja aristokratia vahvisti ja uusinsi sen avulla symbolista perintöään. Aristokratian, ja koko aatelin, velvollisuus oli elää ja kulluttaa säädynmukaisella tavalla. Aristokraatit pitivät tärkeänä aatelissäädyn toimimista esimerkkinä muille – siis sitä, että aateliset itse olisivat olleet kohtuullisia elämässään, kuluttamisessaan ja pukeutumisessaan. Ruotsissa säästäväisyysihanteet sekä valtakunnan talouden ja yhteisen hyvän parhaaksi toimiminen edellyttivät moraalisesti ja eettisesti muita säätyjä ylemmältä aatelilta henkilökohtaisia uhrauksia. Se ei tarkoittanut luopumista säädynmukaisesta pukeu-

tumisesta, sisustamisesta tai asumisesta vaan pidättymistä ylenpalttisuuksista, mikä merkitsi myös hyveellisyyttä säädynmukaisella tavalla.⁷⁰ Aristokratia korosti moraalista ylemmyyttään ja esimerkillisyyttään kulutustavoillaan. Aristokratian kuluttaminen oli kaikkialla Euroopassa kansantaloudellisesti elintärkeää, sillä varsinkin kaupungeissa kuninkaalliset ja aristokratia työllistivät suurta kauppiaiden ja käsityöläisten sekä taiteilijoiden joukkoa, joka sai elantonsa aristokratian tilaamista ylellisistä tavaroista ja palveluista. Kauppiat ja käsityöläiset loivat puolestaan lisää ylellisyysesineiden kysyntää tuomalla markkinoille houkuttelevia uutuustuotteita.

Säädynmukainen kuluttaminen ja suhde tavaroihin ja ylellisyyteen perustuivat säätyaseman edellyttämään kulutushorisonttiin, mutta myös yksilöllisille mieltymyksille ja toiveille jäi tilaa. Tehtyjen valintojen taustalla olivat tietoiset ratkaisut, joilla rakennettiin omaa ja säädyn identiteettiä. Ylellisyyskuluttamisella aristokratia loi eksklusiivisen maailman, jossa kuluttaminen oli valtakamppailun väline. Fersenien tapauksessa tilatut ylellisyysesineet, sisustus ja huonekalut, vaatteet sekä vaunut edustivat aristokraattisen ihanteen mukaista kuluttamista, tavaroiden laatuun ja statusarvoon sijoittamista sekä sitä kautta suvun poliitti-

sen ja yhteiskunnallisen aseman vankentamista. Muodikkuuden ja hyvän maun vaatimukset, samoin kuin suvun asema Ruotsin aristokratian huipulla huomioitiin, ja ylettömyyksiä vältettiin säädynmukaisesta ylellisyydestä tinkimättä. ■

65. Bouppteckning efter Anna Sophia von Fersen, g. Lantingshausen. Svea hovrätt, Huvudarkivet E IX b: 43, Adliga bouppteckningar. SRA.

66. Vainio-Korhonen (1994) 238–246.

67. Bouppteckning efter Anna Sophia von Fersen, g. Lantingshausen. Svea hovrätt, Huvudarkivet E IX b: 43, Adliga bouppteckningar. SRA; Axel von Fersens och hans hustrus testamenten, boupptecknings- och arvs-skifteshandlingar efter Axel von Fersen 1776–1796. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 34. Stafsundsarkivet, SRA.

68. Vainio-Korhonen (1994) 246–247.

69. Tutkimuksessaan Ruotsin poliittisen eliitin suhteista 1700-luvun Ranskaan Charlotta Wolff painottaa, että Ruotsin Pariisiin lähettiläille pöytähopeat olivat erityisen tärkeä vallan symboli. Edustavat pöytähopeat olivat ranskalaisten silmissä lähettilään henkilökohtaisen arvon ja sosiaalisen statuksen sekä hänen edustamansa maan poliittisen painoarvon mitta. Wolff (2005) 137, 139; ks. myös Figeac (2001) 158–159.

70. Ks. esim. Axel von Fersenin puheenvuorot valtiopäivillä 1765–1766 koskien uutta ylellisyysasetusta. *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719* del 25, 1765–1766:2 (1959) Stockholm: P. A. Nordstedt & söner, 74–82, 85–99, 193–205, 412–414; ks. myös Leif Runefelt (2005) *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennyttia i frihetstidens ekonomiska tänkande*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Economic History 43, Stockholm: Stockholms universitet, 101–123.